

MINISTERUL EDUCAȚIEI
UNIVERSITATEA „1 DECEMBRIE 1918” DIN ALBA IULIA
ȘCOALA DOCTORALĂ DE TEOLOGIE

ICOANĂ ȘI ICONOGRAFIE ORTODOXĂ ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ
- SEC. XVII, PÂRVU MUTU ZUGRAVUL
(REZUMATUL TEZEI DOCTORALE)

CONDUCĂTOR ȘTIINȚIFIC:

Pr. Prof. Univ. Dr. Marian VÎLCIU

DOCTORAND:

Andrei PETRACHE

ALBA IULIA 2024

Cuprinsul tezei

Introducere	5
I. Oglinda Paleologilor	18
I.1. Primele reflexii ale oglinzii: cele dintâi picturi bizantine în Țara Românească	20
I.2. Filtrul slav	30
I.3. Elementul local	36
I.4. Influența occidentală.....	41
I.5. Personajele cheie la final de epocă	45
I.5.1. Cantacuzinii.....	46
I.5.2. Constantin Brâncoveanu	57
II. Pârvu Mutu Zugravul – Omul și opera	66
II.1. Anii de formare, influențe, itinerarii.....	67
II.2. O operă fără egal.....	72
II.2.1. Mănăstirea Aninoasa.....	75
II.2.2. Mănăstirea „Negru-Vodă” – Câmpulung.....	78
II.2.3. Mănăstirea Cotroceni.....	82
II.2.4. Mănăstirea Mărgineni	87
II.2.5. Biserica „Sfinții Trei Ierarhi” – Filipeștii de Pădure	91
II.2.6. Mănăstirea Sinaia.....	99
II.2.7. Schitul „Lespezi”	106
II.2.8. Biserica „Sfânta Treime” din Măgureni	110
II.2.8. Biserica Fundenii Doamnei.....	115
II.2.9. Biserica Mănăstirii „Mamu”- Vâlcea.....	117
II.2.10. Biserica Sfântul Dumitru și Sfinții Împărați – Stâlpu (jud. Buzău).....	122

II.2.11. Biserica Mănăstirii Berca – județul Buzău	124
II.2.12. Mănăstirea „Adormirea Maicii Domnului din Bordești – județul Vrancea.....	127
II.2.13. Biserica „Sfinții Trei Ierarhi” – Colțea	130
III.O teologie aplicată a icoanei.....	135
III.1. Precizări teologice esențiale	141
III.2. Paralelismul și chiasmul: două elemente stilistice specifice frescelor lui Pârvu Mutu... 150	
III.3. Teologia iconografiei pridvorului	153
III.4. Teologia pronaosului.....	168
III.4.1. Iconografia Imnului Acatist.....	169
III.4.2. Iconografia Sinoadelor Ecumenice.....	175
III.4.3. Mâna providenței și viețile sfinților.....	178
III.5. Teologia iconografiei naosului.....	180
III.5.1. Pantocratorul și Liturghia treimică	181
III.5.2. Erminia inversată: cazul „Filipeștii de Pădure”.....	186
III.6. Teologia frescei Sfântului Altar.....	189
Concluzii.....	195
Bibliografie.....	205
Anexe.....	230

Frescele Sfântului Pafnutie – Pârvu Mutu Zugravul nu pot fi analizate decât în contextul epocii în lor. Fără o analiză atentă a particularităților veacului, fără o privire de ansamblu asupra transformărilor politice și culturale, asupra personalităților ce au marcat sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea, nu vom putea înțelege pe deplin de ce opera acestui smerit zugrav de biserici, intrat spre sfârșitul vieții, obștea monahală, este atât de deosebită. Totdeauna va exista tendința de a interpreta exagerat această operă, de a pune pe seama iconarului elemente artistice și virtuozități care nu i-au aparținut vreodată. În secolul trecut, odată cu descoperirea frescelor sale, mulți istorici ai artei au văzut în Pârvu Mutu un veritabil reformator, un precursor al marilor pictori laici din secolul al XIX-lea, un personaj aplecată mai degrabă către originalitate decât spre respectarea judicioasă a canonului picturii bizantine. Cu alte cuvinte, au văzut în Pârvu Mutu personajul cheie care, prin frescele sale, a contribuit la evoluția picturii locale în direcția laicizării. Fără îndoială, multe dintre cele afirmate pot fi susținute cu date concrete, mai ales dacă ne gândim la arta portretistică sau la libertatea cu care meșterul zugrav a abordat în multe situații eminea tradițională. Portretele sale, situate fie în casa scării clopotniței, fie pe arcada ușii de la intrare, singur, sau însoțit de ucenici sau soție, au fost și ele considerate elemente prin care artistul și-a manifestat conștiința propriei valori, a ales să se semneze prin intermediul acestor auto-portrete, transmițându-și astfel identitatea posterității, spre deosebire de cei mai mulți dintre vechii zugravi care, în mod deliberat, alegeau să rămână în anonim.

Situația reală pare să fi fost cu totul alta. Prezența soției în multe dintre autoportrete ni-l înfățișează ca pe un om dedicat familiei, fapt nu tocmai des întâlnit în cazul zugravilor laici. Este la fel de posibil ca jupâneasa Teodora să-i fi fost ucenică și colaboratoare, astfel că putem avea foarte bine de-a face cu o familie de zugravi bine încheată. Preocuparea pentru auto-afirmare este, de asemenea, discutabilă, de vreme ce există mai multe portrete în care se înfățișează alături de colaboratorii săi apropiați, cei mai cunoscuți fiind Stan și Radu zugravul de la care, de altfel, ne-a rămas un prețios caiet de modele. Nu există însă nicio însemnare concretă despre modul în care picta, despre modelele alese sau despre sursele de inspirație. Totul este pus sub semnul tăcerii, într-un fel ca o prelungire a votului pe care și l-a luat în momentul în care a devenit zugrav de biserici. Nu avem informații prea multe despre educația sa, despre știința sa de carte sau despre eventuale cunoștințe teologice, istorice sau literar-filozofice. Este cert însă că nu era străin de viața culturală a epocii, nici de intensitatea spiritualității locale, fiind legat de vechea

tradiție isihastă, încetățenită în Țara Românească în special prin intermediul Sfântului Nicodim de la Tismana.

Astfel se explică apropierea multora dintre frescele sale de cele mai vechi, de la Sfântul Nicolae Domnesc – din Curtea de Argeș, de cele de la Cozia sau Tismana. Se pare că adevărata ucenicie a început de observarea acestor picturii, fiind chiar cunoscut faptul că una dintre primele biserici la a cărei restaurare a lucrat a fost biserica voievodală din Câmpu-Lung, operă strâns legată de cea de la Curtea de Argeș. De aici și-a impropiat cele mai multe dintre modele și tot de aici s-a inspirat în organizarea propriului program iconografic. Nu a rămas însă străin de marea artă bizantină, astfel că perioada petrecută ca ucenic, în Nordul Moldovei, i-a prilejuit întâlnirea cu pictura școlii rusești de iconografie, influențată decisiv de Teofan Grecul și de Școala Cretană. Nu am putea spune însă că a fost marcat decisiv din punct de vedere stilistic de reprezentanții iconografiei rusești, ba chiar putându-se observa o anumită reținere și chiar reticență față de maniera de lucru și reprezentare a acestora. Și-a însușit însă temeinic modul de abordare al eminiei, libertatea de interpretare în raport cu canonul bizantin și preocuparea pentru expresivitate, adesea în detrimentul exactității reproducerilor. Sunt puține teme pe care le-a preluat de la bisericile din Moldova, în special în pictura naosului, unde adesea alternează pe calotele absidelor icoane precum cele ale Schimbării la Față sau Botezului, dar și în pridvor unde elemente precum Mâna lui Dumnezeu (Mâna providenței) sunt în mod clar inspirate de pictura moldovenească. Tot de aici și-a însușit și reprezentarea așa numit „nou-testamentară” a Sfintei Treimi, prea puțin cunoscută și reprezentată în Muntenia.

Din punct de vedere artistic, evenimentul cel mai important al activității sale îl reprezintă întâlnirea și ocazionala colaborare cu zugravul grec Constantinos, pictorul de curte al lui Constantin Brâncoveanu. Artist itinerant, influențat atât de Școala Cretană cât și de cea din Epir, un foarte priceput și atent zugrav, Constantinos se va impune cu ușurință în pictura muntenească de secol XVII, în condițiile în care cei mai mulți dintre reprezentanții autohtoni ai breslei pierduseră legătura cu vechea tradiție iconografică bizantină, preferând o abordare sincretică, influențată profund de arta locală, naivă. Constantinos aducea cu sine rigoarea erminiei, atenția, adesea exagerată pentru detalii, decorul somptuos și o cromatică specială, axată pe nuanțe de roșu (influență epirotă) ce concordau, se pare, foarte bine cu viziunea artistică și cu proiectele cultural-identitare ale domnitorului Constantin Brâncoveanu. Simplu spus, acesta a aflat în zugravul grec omul potrivit pentru a reda cât mai fidel viziunea sa asupra bisericii și asupra vieții

boierești din Țara Românească. Marele complex de la Hurezi ne demonstrează cu prisosință pricepera și talentul lui Constantinos, al ucenicilor și colaboratorilor săi. Nu întâmplător, aici se va forma o veritabilă și foarte bine încheată școală de zugrăvi, ai cărei reprezentanți vor contribui în chip substanțial la afirmarea și promovarea picturii murale brâncovenești.

Spre deosebire de aceștia, Pârvu Mutu, deja afirmat în perioada în care Constantinos se stabilește în Țara Românească, preferă să păstreze o anumită distanță față de acesta, fără a putea vorbi însă de o rivalitate *stricto-sensu*. Se pare că Pârvu Mutu a lucrat el însuși la o seamă de fresce la Hurezi și este, de asemenea, cunoscută colaborarea inițială a celor doi, pentru pictarea Mănăstirii „Adormirea Maicii Domnului” din Râmnicu Sărat. Multe dintre tematicile de la Hurezi se vor regăsi, de altfel, și în bisericile pictate de Pârvu Mutu, în special la cele din zona Buzăului. Comparate însă, cele două stiluri se diferențiază simțitor. În timp ce Constantinos este extrem de atent cu detaliile prevăzute de erminie, Pârvu Mutu preferă o abordare mult mai liberă, la limita canonului, însă cu efect vizual surprinzător. De aici apare senzația de dinamicitate a picturilor sale, spre deosebire de hieratismul static al icoanelor de la Hurezi, spre exemplu. Cele mai multe diferențe se observă însă în arta portretistică. Dacă tabloul votiv de la Hurezi îi aparține lui Constantinos, atunci arta acestuia este evident superioară celei a lui Pârvu Mutu, unde elementul tradițional este încă prezent. Detaliile portretelor domnitorului Constantin Brâncoveanu de la Hurezi sau cele ale stolnicului Constantin Cantacuzino nu pot fi comparate, sub nicio formă, cu portretele realizate de Pârvu Mutu, oricât de mult am dori să promovăm persoana și arta acestuia. Diferențele sunt majore și este foarte posibil că însuși Pârvu Mutu să fi dorit acest lucru. Acesta poate fi unul dintre motivele pentru care a ales adesea să-și insereze auto-portretul, pentru a arăta astfel că pictura este opera sa, operă ce nu are nimic de-a face cu aceea a lui Constantinos, extrem de populară în epocă, dar cu care se intersecta mai ales în ceea ce privește tematica aleasă.

Definitiv pentru arta lui Pârvu Mutu va fi legătura sa cu familia Cantacuzino de care va rămâne legat până la sfârșitul vieții. Probabil că această legătură a făcut ca domnitorul Constantin Brâncoveanu să nu apeleze la talentul său decât în foarte puține situații (frescele de la Mănăstirea Mamu și, parțial Râmnicu Sărat) și numai în perioada în care relațiile acestuia cu cantacuzinii se mențineau în termenii prieteniei și colaborării. Odată cu ruperea acestor legături, în mod evident nici Pârvu Mutu nu a mai putut lucra la vreuna dintre ctitoriile domnitorului. După moartea soției, acesta va alege calea călugăriei și se va retrage mai întâi la Mănăstirea

Mărgineni, marea ctitorie cantacuzină, unde lucrase de altfel la pictarea ei. Mazilirea lui Brâncoveanu în 1714, apoi uciderea celor doi mari susținători ai săi, Mihail Cantacuzino spătarul și Constantin Cantacuzino stolnicul, precum și moartea unuia dintre fii, în 1731, l-au determinat să părăsească Mărginenii și să se așeze până la sfârșitul vieții, probabil în jurul anului 1735, la Mănăstirea Robaia din județul Argeș, unde este și înmormântat. Pentru rolul său deosebit de important în dezvoltarea iconografiei muntenești, dar și pentru viața sa duhovnicească, Pârvu Mutu a fost canonizat de către Biserica Ortodoxă Română în anul 2017, având ca zi de prăznuire data de 6 august. Prin acest gest spiritual se recunoaște nu doar talentul și râvna marelui pictor al epocii brâncovenești, ci se confirmă unul dintre adevărurile fundamentale ale lucrării iconarului: calitatea operei este dată de îmbinarea desăvârșită a meșteșugului și a trăirii duhovnicești autentice.

Obiectivul pe care ni-l propunem este acela de a pune în lumină opera de excepție a Sfântului Pafnutie – Pârvu Mutu, cu o insistență deosebită asupra identificării resorturilor teologice, duhovnicești și a modului în care acestea conferă o unitate de reprezentare unică în iconografia muntenească. Pentru aceasta va fi necesară studierea atentă a tuturor frescelor confirmate ca aparținând lui Pârvu Mutu dar și a celor mai reprezentative modele „concurrente” în epocă, precum cele ale zugravului grec Constantinos. Prin aceasta, avem nădejdea obținerii unui tablou detaliat, de ansamblu al iconografiei muntenești din epoca brâncovenească.

O asemenea cercetare implică o triplă **metodologie**: una istorică, care să pună în evidență pe de o parte cronologia evenimentelor, iar pe de alta cadrele contextuale și evenimentele esențiale ale epocii în care activează Pârvu Mutu; una descriptiv-analitică, specifică istoriei artelor, pentru descifrarea elementelor artistice specifice și, nu în cele din urmă, una teologică, menită să analizeze în cheie spirituală contextul, formele și soluțiile de reprezentare pe care zugravul muntean le-a ales pentru a da frescelor sale un suflu duhovnicesc aparte. Inevitabil, în utilizarea unei astfel de metodologii va exista în permanență riscul de a acorda preeminență uneia dintre cele trei direcții de analiză. Pentru a evita acest risc am ales ca fiecare element analizat să treacă prin aceste filtre, iar rezultatele cercetării să fie formulate într-un mod cât mai sintetic cu putință.

Studiul frescelor și icoanelor realizate de Sfântul Pafnutie – Pârvu Mutu va reprezenta pentru multă vreme o noutate din perspectivă academică, întrucât numărul subiectelor ce ar putea fi supuse unei analize riguroase este destul de mare. Cromatica, schițarea personajelor,

dispunerea lor spațială, contextul cultural și politic, elemente anti-otomane și naționale, iată doar câteva dintre aceste teme ce așteaptă încă o cercetare de amploare. Prezentul studiu se va opri asupra relației dintre elementele tehnice și conținuturile teologice în perspectiva realizării unei imagini unitare din perspectivă semantică. Altfel spus, va încerca să explice modul în care zugravul a reușit, prin intermediul artei sale, să transmită un mesaj teologic de o profunzime neegalată până astăzi, un mesaj viu și vivificator. Aceasta este, de altfel, **noutatea** pe care considerăm că o aducem în înțelegerea frescelor Sfântului Pafnutie.

Ținând cont de aceste date generale, am împărțit prezenta lucrare în trei mari capitole. Cel dintâi, intitulat „Oglinda Paleologilor” încearcă să evidențieze trei aspecte esențiale ale analizei vieții și operei lui Pârveu Mutu: contextul artistic, marcat de influența artei bizantine târzii, cunoscută generic cu numele de artă paleologă; poziția și influența familiei Cantacuzino în evoluția și dezvoltarea Țării Românești în cea de a doua jumătate a secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea și, nu în ultimul rând, existența modelelor iconografice locale dar și a izvoarelor de inspirație venite fie din spațiul balcanic, fie din cel rus.

Arta bizantină, în forma ei târzie se remarcă printr-o scindare tot mai accentuată între stilul aulic (reprezentat de fresca Bisericii Chora din Constantinopol) și cel monastic, specifici Muntelui Athos. Această discontinuitate se observă pe toate nivelurile, atât în ceea ce privește alcătuirea programului iconografic, cât și în stilul de reprezentare al acestuia, pornind de la formele alese până la cromatică. În Balcani, dar și în Țările Române, această disociere nu va fi atât de vizibilă ca în mediul grecesc, observându-se mai degrabă o sinteză între acestea două. Marile complexe monahale sârbești, bisericile din Novgorod sau Moscova, bisericuțele bulgărești, toate oferă o îmbinare stilistică în care somptuozitatea aulică se întâlnește fericit cu ascetismul specific monahal. În subsidiar, se poate observa o idee comună tuturor conducătorilor din spațiul balcanic, începând cu secolul al XV-lea, anume aceea a restaurării gloriei și autorității bizantine, fapt marcat concret prin susținerea centrelor monahale fie din Muntele Athos, fie din Țara Sfântă, tot mai mult presate de autoritatea și pretențiile otomane. Imaginile unor regi cu veleități monastice, precum Sfântul Sava al sârbilor sau Sfântul Neagoe Basarab în Țara Românească nu sunt deloc întâmplătoare în acest context. Dincolo însă de aceste aspirații, influența bizantină în pictură s-a rezumat de cele mai multe ori la un mimetism exagerat, fără prea multe intervenții personale și fără o contextualizare necesară. Excepțiile reprezentate în special de frescele din Nordul Moldovei, dar și de cele din Muntenia secolului al XV-lea for vi

rapid contracarate prin realizare de fresce a căror valoare teologică și artistică a fost clar subsumată respectării stricte a unor modele bizantine, insuficient prelucrate și asumate. Astfel se întâmplă că multe dintre frescele de la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea (epoca lui Matei Basarab, respectiv a lui Vasile Lupu, în Moldova), nu doar că nu s-au păstrat, însă nu au trezit în niciun fel interesul zugravilor din perioada brâncovenească. Aceștia, inclusiv Pârvu Mutu, au ales să se inspire din mai vechea frescă de secol XIV, prezentă încă parțial la Cozia și la Curtea de Argeș.

Mult mai influentă a fost însă iconografia rusească, de inspirație bizantină, reprezentată de Școala lui Teofan Grecul. Ea a adus prospețimea și vitalitatea modelelor pe care veche artă paleologă nu le mai putea furniza, astfel că iconografia muntenească este vădit influențată de școala bizantino-rusă de pictură, în special în realizarea portretelor. Se pot observa aceleași soluții cromatice, adoptarea unor trăsături similare, inclusiv în ceea ce privește fizionomia feței. Distincte rămân detaliile vestimentare unde predomină moda de influență otomană și fanariotă, considerată în epocă nu doar un semn de eleganță, ci și o dovadă a fidelității domnitorilor și a clasei boierești față de autoritatea și politica Înaltei Porți.

Raportat la influența externă, bizantină sau bizantino-slavă, elementul local în pictura brâncovenească este dificil de sesizat. La Constantinopol el este inexistent, însă la Pârvu Mutu se pot distinge anumite elemente ce țin de viața cotidiană, precum în pictura pridvorului, detalii de vestimentație sau ale fizionomiei, elemente de decor. Ponderea acestora este însă nesemnificativă și nu se poate vorbi, cu argumente temeinice și comun acceptate, despre o prezență constantă a elementului local în pictura lui Pârvu Mutu. S-a creat însă confuzia între acest tip de element și detaliile specifice epocii, fără a se ține cont că ele nu aparțin exclusiv spațiului muntenesc, ci întregului areal balcanic, aflat sub influență otomană, inclusiv în materie de modă și de mentalități. Influența cantacuzinilor nu poate fi nici ea luată în considerație în ceea ce privește inserarea unor elemente locale constante în pictura bisericilor pe care le-au ctitorit. Lupta lor împotriva autorității otomane nu trebuie nicidecum confundată cu o luptă națională, această idee luând naștere mult mai târziu, la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, sub influența Revoluției Franceze. Obiectivul lor, mai mult sau mai puțin declarat, a fost acela de a-și menține influența în conducerea țării și de a se erija astfel în continuatori ai iluștrilor strămoși bizantini. De altfel, umanismul stolnicului Constantin Cantacuzino era mai degrabă apropiat de mare cultură apuseană și prea puțin interesat de elementele culturale locale. Ideile

sale vizează elemente care ar putea lega Țara Românească de cultura și istoria apuseană, latinitatea fiind unul dintre acestea, însă este mult mai deschis decât contemporanii săi în ceea ce privește dialogul diplomatic, inclusiv la nivel religios și inter-confesional și mai ales în ceea ce privește împrumuturile culturale, elementele baroce ale arhitecturii fiind introduse în pentru prima dată de familia sa și abia apoi preluate de Constantin Brâncoveanu. Această atitudine a fost cea care a influențat arta lui Pârvu Mutu, elementele cele mai vizibile fiind cele ale portretelor votive. Există un întreg eșafodaj diplomatic în spatele imaginii propriu-zise, o asociere de personaje, detalii, elemente distinctive sesizabile pentru ochiul cunoscătorilor, însă lipsite de sens pentru străini, care zugrăvește, în esență nu o viață sau cronică de familie, ci o întreagă strategie prin care familia Cantacuzino a încercat și parțial a reușit să se impună la conducerea Țării Românești, dobândind în egală măsură susținerea Imperiului Otoman, prin relațiile îndelung cultivate cu Marii Viziri, cât și pe cea a puterilor creștine, în special a Imperiului Habsburgic, prin ajutorul tacit acordat în campaniile anti-otomane ale acestora. În niciuna dintre frescele sale, Pârvu Mutu nu prezintă doar familia restrânsă a ctitorului. La Filipeștii de Pădure avem cincizeci și cinci de personaje, iar la Măgureni, o simplă biserică-paracelis, nu mai puțin de șaiszeci de personaje, fiecare dintre ele identificabile. Între acestea se numără domnitorii prezenți sau trecuți, pentru a sugera descendența voievodală, dar și susținerea politică a acestora, evident de factură pro-otomană. Pe de altă parte, însă, apar elemente de disidență, chipuri cu o anumită expresivitate, elemente de vestimentație, chiar personaje a căror atitudine anti-otomană (cazul Toma Cantacuzino este cel mai cunoscut) era evidentă. Toate acestea sunt topite în creuzetul talentului lui Pârvu Mutu care reușește să zugrăvească o amplă frescă a istoriei tumultuoase a epocii, fără a supăra și fără a trezi suspiciunile nimănu.

Cel de-al doilea capitol este dedicat în întregime lăcașurilor pictate de către Pârvu Mutu, urmând criteriul cronologic în prezentarea acestora. În cele mai multe cazuri fresca originală nu se mai păstrează. La Aninoasa, cea dintâi biserică pictată de zugravul muntean, nu se mai pot vedea decât câteva elemente decorative și câteva imagini, fără să ne putem face o impresie generală despre structura sau calitatea acestei picturi de început. De la Câmpulung, Cotroceni sau Mărgineni nu se mai păstrează niciun element, fapt ce îngreunează considerabil analiza noastră. O biserică de dimensiunea Cotrocenilor sau cea de la Mărgineni, consemnată de călătorii străini ca o veritabilă bijuterie de arhitectură și de artă murală ne-ar fi putut oferi elemente esențiale în evoluția stilului lui Pârvu Mutu. Din păcate, cursul istoriei a făcut ca niciuna dintre aceste fresce

să nu mai poată fi recuperate. Se păstrează totuși fresca integrală de la Filipeștii de Pădure, ctitoria lui Toma Cantacuzino, considerată de către Nicolae Iorga, drept „Capela Sixtină” a Țării Românești. Aici avem pentru prima dată prezentată imaginea de ansamblu a modului de lucru și a programului iconografic al lui Pârvu Mutu. Calitatea excepțională a picturii este dublată de o înțelegere duhovnicească profundă a întregului program, fapt ce o particularizează între toate ctitoriile epocii brâncovenești. Nicio altă biserică, nici măcar marea biserică a Mănăstirii Hurezi nu prezintă profunzimea teologică pe care o putem descoperi la Filipeștii de Pădure. Din aceeași perioadă, a sfârșitului de secol XVII datează și celelalte fresce din zona județului Prahova: Mărgineni, Măgureni, Filipeștii de Târg (distrușă complet), Mănăstirea Sinaia, Schitul „Sf. Nicolae” – Lespezi, Mănăstirea Poiana Cămpina, Călinești și Măgureni. Dintre toate acestea, până nu de mult, doar Filipeștii de Pădure și Sinaia prezentau secvențe clare din fresca inițială. Recent restauratele fresce de la Lespezi și Măgureni ne oferă, din fericire, noi detalii asupra evoluției picturii lui Pârvu Mutu. Se poate constata astfel o atenție crescută pentru portrete, însă nu la fel se poate vorbi despre programul iconografic. Nicio altă biserică prahoveană nu va mai dezvolta un program comparabil prin bogăție și rafinamentul detaliilor precum cel de la Filipeștii de Pădure. Fără îndoială, ritmul alert în care s-a lucrat pe toate aceste șantiere (încheiate în mai puțin de zece ani), distribuirea multora dintre fresce colaboratorilor săi, în special zugravilor Radu și Marin (probabil același Marin care pictează în Scheii Brașovului) a dus la apariția multor elemente particularizante care însă nu afectează unitatea stilistică și teologică a ansamblului.

O evoluție majoră va putea fi constatăată la Berca, unde Pârvu Mutu dă măsura maturității sale artistice. Din nefericire fragmentele de frescă existente la ora actuală nu ne oferă decât o palidă reflectare a frumuseții inițiale a acestei biserici. Se constată o apropiere vizibilă de stilul școlii de la Hurezi, concretizată în special în plan cromatic, unde vinețiul și albastrul specifice perioadei prahovene sunt înlocuite de roșu, vișiniu și chiar ocru, specifice stilului lui Constantinos. O posibilă explicație o reprezintă colaborarea celor doi zugravi la pictarea ctitoriei lui Constantin Brâncoveanu de la Râmnicu Sărat, însă la fel de bine putem presupune că alegerea unei asemenea cromatice corespundea mult mai bine spațiului larg, oferit de mănăstirea de la Berca. De asemenea, s-a formulat și argumentat ipoteza potrivit căreia la Berca Pârvu Mutu ar fi colaborat cu un ucenic apropiat al lui Constantinos, probabil Ioan zugravul al cărui stil poate fi observat în special în pictura naosului.

Din ultima parte a carierei de zugrav se păstrează doar pridvorul Bisericii „Colțea”. Dacă ținem cont de intensitatea și complexitatea acestei fresce, precum și de fragmentul păstrat pe tamburul turlei de deasupra naosului, atunci, în această biserică Pârveu Mutu a putut confirma și dezvolta maturitatea dovedită la Berca. Există, de asemenea, ipoteze privind posibilitatea zugrăvirii de către Pârveu Mutu a bisericilor „Sfântul Gheorghe Nou” sau „Negustori” din București, însă acestea nu pot fi în niciun fel confirmate. La Sfântul Gheorghe Nou puținele fragmente de frescă originală păstrate trimit mai degrabă către școala lui Constantinos, această paternitate fiind susținută de altfel de apropierea acestuia de ctitor, domnitorul Constantin Brâncoveanu. Cât privește biserica „Negustori”, aici datarea frescei în jurul anului 1726 – 1727 face imposibilă prezența lui Pârveu Mutu aici, de vreme ce părăsise demult viața capitalei, pentru a se retrage ca simplu monah, la Mănăstirea Mărgineni. Pe lângă aceste fresce, se mai păstrează câteva icoane pe lemn, de la Lespezi, Sinaia și Colțea, atribuite Sfântului Pafnutie – Pârveu Mutu, fără a putea însă considera că acestea reprezintă vre o particularitate în raport cu stilul general al epocii.

Al treilea și ultimul capitol al lucrării este dedicat analizei teologice a frescelor lui Pârveu Mutu. Întrucât bibliografia pe această temă este redusă, neexistând încă o analiză de ansamblu, ne-am încumetat să întreprinde această cercetare de pionierat. Ea reprezintă principala noutate a tezei și sperăm să deschidă noi și noi perspective de studiu asupra unui subiect încă prea puțin analizat. Am pornit de la ideea existenței unui discurs teologic unitar, pornind de la iconografia pridvorului și până la aceea a Sfântului Altar, organizată de regulă liniar, în conformitate cu succesiunea tematicii liturgice. În momentele teologice cheie, însă, această liniaritate este schimbată prin utilizarea rafinată a paralelismului și a chiasmului, două figuri stilistice, specifice mai degrabă retoricii, însă des utilizate în literatura teologică a primelor veacuri creștine. Forța expresivă a acestor metode de expunere constă în concentrarea mai multor realități factice, prin suprapunere sau prin încrucișare într-o singură idee cadru, obținând astfel o coeziune imposibil de omis a mesajului teologic. În pridvor, spre exemplu, dimensiunea eshatologică a ansamblului nu poate fi pe deplin înțeleasă decât prin dispunerea încrucișată a temelor cosmologice și moral-ascetice. Rezultatul este imaginea unei Judecăți de Apoi în care dreptatea și bunătatea Dumnezeiești se manifestă desăvârșit în răscumpărarea și restaurarea omului și a întregii creații.

Mai puțin evidente, aceste structuri sunt vizibile și în pronaos, unde predomină scenele Inului Acatist și a celor inspirate de viețile sfinților. Adevărata înțelegere a întregului ansamblu

o dobândim însă în frescele unde sunt inserate icoanele Sinoadelor Ecumenice (Filipeștii de Pădure și, parțial, Lespezi): Ele fac legătura între mărturisirea de credință ca expresie sintetică a descoperirii revelate a Evangheliei și viața creștină autentică, trăită intensă, al cărui model desăvârșit este Maica Domnului. Toate celelalte elemente iconografice ale pronaosului sunt subsumate acestei idei, în ea aflându-și adevărata semnificație teologică. Tablourile votive trebuie și ele integrate în acest ansamblu, zugravul sugerând adesea o integrare a personajelor din frescele dedicate ctitorilor în acest urcuș duhovnicesc, pus sub ocrotirea Preasfintei Născătoare de Dumnezeu. Nu întâmplător în pronaos apar scene aparent rupte de context, precum cea a Măinii lui Dumnezeu, de pe arcada ușii de la intrare (Lespezi, Măgureni) sau a unor secvențe dispartate din Scara Raiului (Filipeștii de Pădure). Ele vin să întărească idee noastră, potrivit căreia Pârveu Mutu a încercat în majoritatea programelor iconografice dezvoltate în bisericile pe care le-a pictat să evidențieze, pe lângă dimensiunea liturgică a succesiunii icoanelor și pe cea mistică, unde liniaritatea este înlocuită cu perspectiva ascensiunii, a urcușului duhovnicesc, sub permanenta ocrotire a providenței.

Acest element teologic – mistic este cel mai vizibil în naosul Bisericii de la Filipeștii de Pădure unde o aparentă inversare a eminie transformă întregul program iconografic într-o mărturisire de credință în cheie isihastă. Dialogul este inițiat sub semnul luminii Învierii, parcurgând etapele premergătoare patimilor, ca icoane ale împărtășirii inițiale a sufletului de harul dumnezeiesc. Urmează în ritm ascendent, icoana Răstignirii și exegeza iconică a luptei sufletului pentru dobândirea harului dumnezeiesc și pentru vederea luminii celei neapropiate. Punctul culminat este atins prin Schimbarea la Față, la care omul duhovnicesc ajunge numai după ce a parcurs iadul deznădejdiei și al smereniei, după ce a fost răstignit împreună cu Hristos, după ce a murit și după ce a înviat, prin har, împreună cu El. Finalul programului iconografic al naosului de la Filipeștii de Pădure se încheie sugestiv cu icoana Sfintei Treimi – Teofania de la Mamvri pentru a arăta dincolo de efortul ascetic, cunoașterea și viețuirea în Hristos sunt daruri dumnezeiești prin excelență.

Tot naosul ne oferă o altă perspectivă a talentului portretistic al lui Pârveu Mutu. La Mănăstirea Mamu, spre exemplu, se păstrează unele dintre cele mai frumoase icoane ale Sfinților Militari, dar și ale Sfinților Îngeri, o icoană Deisis deosebită, prin calitatea detaliilor și o suită de scene, a căror subtilitate stilistică și cromatică este neîntrecută. Aceste aspecte confirmă personalitatea duhovnicească deosebită a lui Pârveu Mutu care știe să distingă între discursul

iconografic cu accente istorice sau politice folosit în pronaos, pentru realizarea tablourilor votive, și cel teologic – duhovnicesc, din naos, unde accentul cade pe imaginea sfințeniei. Chiar și așa, prezența icoanelor „domnești”, precum Deisis sau icoana Sfinților Împărați Constantin și Elena dovedesc pricepera și subtilitatea gândirii sale.

În fine teologia frescei Sfântului Altar vine să întregască discursul iconic despre care vorbeam în rândurile de mai sus, însă nu într-o manieră emfatică, plină de solemnitate, ci mai degrabă într-un mod smerit, aproape simplu prin comparație cu barocul compozițiilor iconografice din naos sau din pridvor. Avem, în fapt, de-a face cu o încheiere, în aceeași notă ascetic- isihastă, a dialogului început în naos. Dincolo de catapeteasmă se pătrunde în întunericul Tainei dumnezeiești, altarul se relevă ca spațiu al jertfei dar și al îndumnezeirii, ca loc în care cerul și pământul liturghisesc împreună. Totul este așezat, din nou, sub ocrotirea Maicii Domnului, pentru a evidenția încă o dată modelul pe care aceasta îl reprezintă în lucrarea mântuirii. Elementele aparent minore de frescă, precum icoana Agnețului de pe arcada ferestrei sau cea a lui Iisus în mormânt, din alveola proscomidarului, accentuează simbolistica programului iconografic al Sfântului Altar, subliniind, în manieră mistagogică, constituția acestuia de jertfelnic și, în același timp de prestol, de spațiu al nașterii, al jertfei, al învierii deopotrivă.

Privită în ansamblu, opera iconografică a Sfântului Pafnutie – Pârvu Mutu Zugravu reprezintă unul dintre principalele repere ale artei brâncovenești. Din punct de vedere estetic, ea se situează la interferența tradiției bizantine și a noilor tendințe dezvoltate în școlile rusești de pictură, fără a putea considera însă că se apropie mai mult sau mai puțin de vreuna dintre acestea. Deși mai puțin proeminent în epocă, prin comparație cu Constantinos, Pârvu Mutu se evidențiază prin capacitatea extraordinară de a conferi frescelor sale o impresionantă și profundă dimensiune teologică, fără a minimaliza sau ignora importanța elementului estetic și a regulii erminiei. Din păcate, lucrările sale așteaptă încă o studiere atentă, pentru a putea obține o imagine completă a dimensiunilor artistice și teologice ale acestora. Prezenta lucrare, încearcă să ofere o punct solid de început în acest anevoios demers pentru înțelegerea personalității și trudei Sfântului Pafnutie – Pârvu Mutu, iconar al urcușului duhovnicesc.

Bibliografie

Biblia sau Sfânta Scriptură, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1990.

Izvoare istorice

1. CANTACUZINO, CONSTANTIN, *Istoria Țării Românești*, Ed. Litera Internațional, București - Chișinău, 1997.
2. CANTEMIR, DIMITRIE, *Istoria Imperiului Ottomanu. Crescerea și scăderea lui*, traducere de Iosif Hodosiu, Ed. Societatei Academice Române, București, 1878
3. CANTEMIR, DIMITRIE, *Scurtă povestire despre stârpirea familiilor lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor*, ediție îngrijită, studiu introductiv și comentarii de Paul Cernovodeanu, transcriere, traducere și indici de Emil Lazea, coll.„Ediții critice”, Ed. Minerva, București, 1995.
4. *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, volum îngrijit de M. M. Alexandrescu – Dersca Bulgaru, Mustafa Ali Mehmet, N. Stoicescu și Aurel Decei, Ed. Academiei de Științe Sociale și Politice a R. S. R. – Institutul „Nicolae Iorga”, București, 1976.

5. *Călători străini în Țările Române*, vol. VIII, volum îngrijit de Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1983.
6. *Documenta Romaniae Historia (DRH)*. B: Țara Românească, vol. I (1247 – 1500), volum întocmit de P. P. Panaitescu și Damaschin Mioc, Ed. Academiei RSR, București, 1966.
7. *Documenta Romaniae Historica. Seria B: Țara Românească*, vol. V: 1551 – 1565, volum întocmit de Damaschin Mioc și Marieta Adam Chiper, Ed. Academiei Republicii Socialiste România, București, 1983.
8. GRECEANU, RADU, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu Voievod (1688 – 1714)*, studiu introductiv și ediție critică Aurora Ilieș, col. „Cronicile Medievale ale României”, vol. VIII, Ed. Academiei Republicii Socialiste România, București, 1970.
9. *Istoria Cotrocenilor în Documente (secolele XVII – XX)*, volum coordonat de Carmen Păsculescu-Florian și Marian Constantin, Ed. Sigma, București, 2001.
10. *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 până la martie 1717*, ediție întocmită de Constantin Grecescu, Ed. Științifică, București, 1958.
11. MARIA DEL CHIARO, ANTON, *Revoluțiile Valahiei*, traducere S. Cris-Cristian, introducere Nicolae Iorga, Viața Românească, Iași, 1929.
12. URECHE, GRIGORE, *Letopisețul Țării Moldovei*, Ed. Litera Internațional, București – Chișinău, 1997.

Izvoare patristice și liturgice

1. *Ceaslov*, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1993.
2. SF. CHIRIL AL ALEXANDRIEI, *Omilia 4 împotriva lui Nestorie, când au coborât cei șapte la Sfânta Maria (Efes, 10 iulie 431)*, în: Ermanno M. Toniolo, *Acatistul Maicii Domnului explicat, Imnul și structurile lui mistagogice*, traducere diac. Ioan I. Ică Jr., Ed. Deisis, Sibiu, 2009.
3. SF. GHERMAN AL CONSTANTINOPOLULUI, *Relatare și viziune mistică despre Biserică și Liturghie. Explicare a Bisericii și a Dumnezeieștii Liturghii*”, traducere diac. Ioan I. Ică Jr., *Integrala comentariilor liturgice bizantine: de la Dionisie Areopagitul la Simeon al Tessalonicului*, Ed. Deisis, Sibiu, 2011.
4. SF. GRIGORIE DE NAZIANZ, *La Sfintele Paști* , în: *Opere dogmatice*, traducere pr. Gheorghe Tilea, Ed. Herald, București, 2002.
5. SF. GRIGORIE DE NYSSA, *Despre alcătuirea omului* , traducere pr. Teodor Bodogae, coll. „Părinți și Scriitori Bisericești”, vol. 30, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1998.
6. SF. GRIGORIE SINAITUL, *Despre liniștire și despre cele două feluri de rugăciune în 15 capete 2* , traducere pr. Dumitru Stăniloae, în: *Filocalia sfințelor nevoițe ale desăvârșirii*, vol. VII, Ed. Humanitas, București, 1997.
7. SF. IOAN DAMASCHIN, *Tratatul I contra iconoclaștilor*, traducere Pr. Dumitru Fecioru și Dionisie Pârvuloiu, în: Sf. Ioan Damaschin și Sf. Teodor Studitul, *Scrieri în apărarea sfințelor icoane*, col. „Părinți și Scriitori Bisericești” (SN), vol. 17, Ed. Basilica, București, 2017.

8. SF. IOAN GURĂ DE AUR, *Omilii la Matei 77. 3*, traducere pr. Dumitru Fecioru, coll. „Părinți și Scriitori Bisericești”, vol. 23, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1994.
9. SF. IRINEU DE LUGDUNUM, *Demonstrația propovăduirii apostolice*, traducere Remus Rus, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2001.
10. SF. MAXIM MĂRTURISITORUL, *Către Preacuviosul Marin (Scrieri. Partea a II-)*, traducere pr. Dumitru Stăniloae, coll. „Părinți și Scriitori Bisericești”, vol. 82, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1990.
11. SF. MAXIM MĂRTURISITORUL, *Mistagogia*, traducere pr. Dumitru Stăniloae, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe, Române, București, 1997.
12. SF. MAXIM MĂRTURISITORUL, *Răspunsuri către Talasie*, traducere pr. Dumitru Stăniloae, în: *Filocalia sfințelor nevoințe ale desăvârșirii*, vol. III, Ed. Humanitas, București, 1999.
13. SF. SILUAN ATONITUL, *Între iadul deznădejdiei și iadul smereniei*, traducere Ioan I. Ică Jr., Ed. Deisis, Sibiu, 2001.
14. SF. SIMEON NOUL TEOLOG, *Discursuri teologice și etice*, traducere diac. Ioan I. Ică Jr., Ed. Deisis, Sibiu, 1998.
15. SF. SIMEON NOUL TEOLOG, *O sută de capete de Dumnezeu cuvântătoare și făptuitoare (teologice și practice) 3*, traducere pr. Dumitru Stăniloae, în: *Filocalia sfințelor nevoințe ale desăvârșirii*, vol. 6, Ed. Institutului biblic și de misiune ortodoxă, București, 1977.
16. SF. TEOLOPT AL FILADELFIEI, *Cuvânt despre lucrarea cea ascunsă întru Hristos 3*, traducere pr. Dumitru Stăniloae, în: *Filocalia sfințelor nevoințe ale desăvârșirii*, vol. VII, Ed. Humanitas, București, 1997.

17. VASILE AL SELEUCIEI, *Omilia 39 întru lauda Preasfintei Născătoarei de Dumnezeu*, în: Ermanno M. Toniolo, *Acatistul Maicii Domnului explicat, Imnul și structurile lui mistagogice*, traducere diac. Ioan I. Ică Jr., Ed. Deisis, Sibiu, 2009.

Cărți, articole, studii

1. ASANACHE, GHEORGHE și IONESCU, GION D., „Monografia istorică a Bisericii fostei Mănăstiri Bordești”, în: *Revista Monumentelor Istorice*, ani LXII – LXIII (1993 – 1994), nr. 1 – 2, pp. 108 – 117.
2. BAHRIM, DRAGOȘ, „Note introductive la catehezele Sfântului Teodor Studitul”, în: Teodor Studitul, *Catehezele mari*, cartea a II-a, traducere de Laura Enache, col. „Viața în Hristos. Pagini de Filocalie”, vol. 9, Ed. Doxologia, Iași, 2018.
3. BARANOSCHI, GINA, „Aspecte generale privind conservarea și restaurarea picturii lui Pârvu Mutu de la biserica mănăstirii Mamu”, în: *Caietele restaurării. Humos. 2012*, Ed. ACS, București, 2012, pp. 54 – 61.
4. BARBU, DANIEL *Pictura murală din Țara Românească în secolul al XIV-lea*, coll. „Comori de artă din România”, Ed. Meridiane, București, 1986.
5. BĂDICEANU, DIMITRIE, „Schitul Lespezi”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, an LVII (1939), nr. 7 – 8, pp. 415 – 445.
6. BERECHET, ȘTEFAN G., *Dreptul vechilor noștri ierarhi la judecarea mirenilor*, Tipografia Cărților Bisericești, București, 1938.
7. BOBULESCU, PR. CONSTANTIN, *Vieți de zugrăvi (1657 – 1765) și Autobiografia lui Ghenadie Pârvulescu Arhimandritul (22 oct. 1805 – 6 sept. 1873)*, Ed. Fundației Culturale „Mihail Kogălniceanu”, București, 1940.

8. BRĂTULESCU, VICTOR, „Elemente de artă picturală și sculpturală la Biserica Mănăstirii Sinaia”, în: *Glasul Bisericii*, an XXI (1962), nr. 1 – 2, pp. 47 – 73.
9. BRECK, JOHN, *Cum citim Sfânta Scriptură? Despre structura limbajului biblic*, traducere Ioana Tămăian, Ed. Renașterea, Alba – Iulia, 2005.
10. BROWN, RAYMON E. - DONFRIED, KARL, P. - FITZMYER, JOSEPH A. – REUMANN, JOHN (eds.), *Mary in the New Testament*, Paulist Press, New York – Mahwah, 1978 .
11. BULAT, T. G., „Românii și creștinătatea răsăriteană”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, an LXI (1943), pp. 335 – 357.
12. BULAT, TOMA A. „Mărginenii – o veche și bogată ctitorie prahoveană închinată Sfântului Munte Sinai”, în: *Glasul Bisericii*, an XXV (1966), nr. 11 – 12, pp.1072 – 1087.
13. BUZILĂ, CIPRIAN, „Biserica Mănăstirii Colțea”, în: *Revista Monumentelor Istorice*, an LXXIX (2010), nr. 1 – 2, pp. 5 – 16.
14. CANTACUZINO, GHEORGHE I., „Săpături arheologice la monumente din Câmpulung”, în: *Studii și cercetări de istorie veche și arheologice (SCIVA)*, tom 57, nr. 1 – 4 (2006), pp. 71 – 90.
15. CAZACU, ADRIAN, „Maica Domnului în Vechiul Testament”, în: Remus Rus – Adrian Cazacu, *Theotokos. Enciclopedie Teologică*, Ed. Crimca, Suceava, 2023, pp. 680 – 690.
16. CERNOVODEANU, PAUL I. , „Casa zugravului Pârvu Mutu din București”, în: *Studii și cercetări de istoria artei*, An. VII (1960), nr. 2, pp. 195 – 198.
17. CERNOVODEANU, PAUL, „Epoca lui Constantin Brâncoveanu”, în: Virgil Câdea, Constantin Rezachevici, Nicolae Endroiu (coord.), *Istoria românilor*, vol. V (O epocă de

înnoiri în spirit european 1601 – 1711 / 1716), Academia Română – Secția de Științe istorice și arheologice, Ed. Enciclopedică, București, 2012.

18. CERNOVODEANU, PAUL, „O familie de diplomați români din Transilvania la cumpăna dintre veacurile XVII și XVIII. Corbea din Șcheii Brașovului”, în: *Studii și Materiale de Istorie Medie*, vol. XXIII (2005), pp. 145 – 158.
19. CERNOVODEANU, PAUL, *În vârtoarea primejdiilor. Politica externă și diplomația promovate de Constantin Brâncoveanu (1688 – 1714)*, Ed. Silex, București, 1997.
20. CHIHAIA, PAVEL, „Un sculptor român din epoca brâncovenească: Lupu Sărățan”, în: *Revista muzeelor*, an V (1968), nr. 1, pp. 17 – 22.
21. CHIȚULESCU, TRAIAN, „Biserica fostei Mănăstiri Berca”, în: *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, an XXXVII (1944), fasc. 119 – 122, p. 69.
22. CIOBANU, CONSTANTIN, „Asediul Constantinopolului în pictura murală postbizantină din Moldova”, în: *Arta 2002. Anuarul Institutului de Istorie și Teoria Artei al Academiei de Științe a Moldovei*, Chișinău, 2002, pp. 35 – 38.
23. COCORA, GABRIEL, „Biserica de la Berca, monument de artă brâncovenească”, în: *Glasul Bisericii*, an XXII, (1963), nr. 5 – 6, pp. 515 – 534.
24. COJOCARU, CRISTINA, „Iconografia pronaosului în bisericile de secol al XVIII-lea în zona București – Ilfov”, în: Vlad Bedros și Marina Sabados (coord.), *Spicilegium: Studii și articole în onoarea Prof. Corina Popa*, Ed. Unarte, București, 2015, pp. 161 – 180.
25. CONSTANTINESCU, GRIGORE, *Pârvu Mutu Zugravul*, Pitești, 1996.
26. CONSTAS, MAXIMOS, *Arta de a vedea. Paradox și percepție în iconografia ortodoxă*, traducere Dragoș Dâscă, Ed. Doxologia, Iași, 2017.

27. COSTEA, CONSTANȚA, „Icoanele de la Aninoasa și unele probleme ale imaginii în Țara Românească în a doua jumătate a secolului XVII și la începutul secolului XVIII”, în: Ciprian Florea (coord.), *Artă, istorie și cultură. Studii în onoarea lui Marius Porumb*, Ed. Nereamina Napocae, Cluj-Napoca, 2003, pp. 221 – 231.
28. COȘA, ANCA MIHAELA și COȘA, ADRIAN, „Câmpulung – Curtea domnească: noi considerații arhitectural-urbanistice”, în: *Argesis: Studii și comunicări*, seria „Istorie”, tom XXIV (2015), pp. 1 – 31.
29. CREȚEANU, RADU și DUMITRESCU, ION, „O ctitorie necunoscută a spătarului Mihai Cantacuzino: biserica din Stâlpu – Buzău”, în: *Buletinul Monumentelor Istorice*, an XL (1971), nr. 2, pp. 59 – 64.
30. CREȚEANU, RADU, „Biserici de lemn din Vâlcea”, în: *Mitropolia Olteniei*, an XXXIII (1981), nr. 1 – 3, pp. 104 – 114.
31. CRISTACHE – PANAIT, IOANA, „Pârvu Mutu Zugravu”, în: *Glasul Bisericii*, An XXIV (1965), nr. 7 – 8, pp. 691 – 699.
32. DIACONU, LUCA, „Icoana Maicii Domnului de la Mănăstirea Neamț – cea mai frumoasă opera bizantină de tip *hodighitria* cunoscută” în: *Cinstirea Sfințelor Icoane în Ortodoxie. Retrospectivă istorică, momente cruciale de stabilire a teologiei icoanei și de criză majoră. 1220 de ani d la Sinodul al VII lea Ecumenic. Sesiunea anuală a Comisiei Române de Studiu și Istoria Creștinismului. Mănăstirea Neamț 2007*, Ed. Trinitas, București, 2008, pp. 276 – 281.
33. DIMA – DRĂGAN, CORNELIU, „Orizonturi umaniste în cultura românească din secolul al XVII-lea”, în: *Studii. Revistă de Istorie*, tom 19, nr. 4 (1966), pp. 667 – 682.

34. DIMA – DRĂGAN, CORNELIU, „Patriarhul Ierusalimului Hrisant Notara și cultura română (contribuții documentare)”, în: *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, an LI (1975), nr. 9 – 12, pp. 699 – 704.
35. DIMA – DRĂGAN, CORNELIU, *Bălcescu la Mărgineni*, Societatea „Prietenii Muzeului Bălcescu”, Bălcești pe Topolog, 1975.
36. DIMA, ADRIAN, *Biserica Adormirea Maicii Domnului din Dobreni*, Ed. Episcopiei Giurgiului, Giurgiu, 2017.
37. DOBJANSCHI, ANA, „Pictura brâncovenească de icoane”, în: Doina E. Mândru (ed.), *Moștenirea brâncovenească*, Ed. Centrul cultural Palatele Brâncovenești, București, 2008.
38. DOROJAN, MAGDALENA, „Durabila biserică a Colței”, în: *Muzeul Municipiului București. Materiale de Istorie și Muzeografie*, nr. XXVI (2012), pp. 162 – 177.
39. DRĂGHICEANU, VIRGIL, „Casa Cantacuzinilor din Măgureni”, în: *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, an XVII (1924), fasc. 39, pp. 12 – 45.
40. DRĂGHICEANU, VIRGIL, „Inscripții în biserica Lespezi – Prahova”, în: *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, an VIII (1915), fasc. 31, p. 144.
41. DRĂGHICEANU, VIRGIL, „Inscripții. Mănăstirea Bordești – Râmnicu Sărat”, în: *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, an VIII (1915), fasc. 29, p. 48.
42. DUMITRESCU, CARMEN LAURA, „Pictura bolniței Mănăstirii Bistrița - Vâlcea”, în: *Studii și cercetări de istoria artei*, tom XIX, 1972, nr. 2, pp. 179 – 195.
43. DUMITRESCU, CARMEN LAURA, *Pictura murală în Țara Românească în veacul al XVI lea*, Ed. Meridiane, București, 1978.

44. DUMITRESCU, SORIN, *Chivotele ecumenice ale lui Petru Rareș și modelul lor ceresc. O investigație artistică a bisericilor-chivot din Nordul Moldovei*, Ed. Anastasia, București, 2001.
45. DUMITRESCU, SORIN, *Noi și icoana. 31 + 1 de iconologii pentru învățarea icoanei*, vol. I, Fundația Anastasia, București, 2010.
46. DUȚU, ALEXANDRU, „Baroque at baroqueism: le schéma mental et les formes artistiques”, în: *Baroque. Science historique*, nr. 11 (1984), pp. 1 – 17.
47. DUȚU, ALEXANDRU, „Modelul cultural brâncovenesc”, în: Paul Cernovodeanu și Florin Constantiniu (coord.), *Constantin Brâncoveanu*, Ed. Academiei Republicii Socialiste România, București, 1989, pp. 156 – 169.
48. ELIAN, ALEXANDRU, „Les rapports byzantino-roumaines”, în: *Byzantinoslavica*, XIX (1958), vol. 2, pp. 212 – 225.
49. ERICH, AGNES - VERGATTI, RADU ȘTEFAN, „Noutăți aduse în civilizația românească de epocă brâncovenească”, în: *Muzeul Național*, vol. XXIII (2011), pp. 27 – 47.
50. FILITTI, IOAN C., „Inventarul Episcopiei de Buzău, metoșelor sale și biserica Sf. Dumitru din București la 1819 și 1825”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, an. LIII (1935), nr. 1 – 2, pp. 1- 39.
51. GAGU, CRISTIAN „Reprezentarea canonică a Sfintei Treimi în iconografia ortodoxă. Studiu revăzut și adăugit”, în: *Teologia și educație la Dunărea de Jos*, nr. 21 (2003), pp. 117 – 158.
52. GEMIL, TAHSIM, „Raporturile româno-otomane în vremea lui Mircea cel Mare”, în: Ion Pătroi (coord.), *Marele Mircea Voievod*, Ed. Academiei R. S. România, București, 1987, pp. 330 – 364.

53. GEORGESCU, CHESARIE, „Monahismul ortodox în România”, în: *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, an LXVI (1990), nr. 5 – 6, pp. 52 – 69.
54. GEORGESCU, VALENTIN AL., *Bizanțul și instituțiile românești până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, col. „Bizanțul și Țările Române”, Ed. Academiei RSR, București, 1980.
55. GHEORGHITĂ, ROMEO, „Câteva aspecte privind tehnica de realizare și starea de conservare a picturilor murale de la mormântul hipogeu *cu banchet* din Tomis – Constanța”, în: *Caiete Ara. Arhitectură – Restaurare arheologie*, nr. 1 (2010), pp. 75 – 86.
56. GRABAR, ANDRÈ, *Iconoclasmul bizantin*, traducere Daniel Barbu, coll. „Biblioteca de artă”, Ed. Meridiane, București, 1991.
57. GRABAR, ANDRÉ, *The Byzantine Painting*, coll. „The Great Centuries of Painting”, Edition d’art Albert Skira, 1953.
58. HARBUZARU, MIHAIL, „Mănăstirea Sinaia”, în: *Epifania. Revistă de dialog ortodox*, nr. 12 (2010), pp. 35 – 40.
59. IANCOVESCU, IOANA, „De nouveau sur les peintures de l’église – bolnitsa du Monastère de Cozia”, în: *Revue d’Histoire de l’art: Série Beaux – arts*, XLVIII (2011), pp. 3 – 11.
60. IANCOVESCU, IOANA, „Decorul turlei pronaosului”, în: *Ars Transsilvaniae*, ani VIII – IX (1998 – 1999), pp. 165 – 174.
61. IANCOVESCU, IOANA, „Iconografia picturii murale brâncovenești. Câteva note”, în: Anca Beatrice Todireanu (coord.), *Civilizația epocii brâncovenești*, Academia Română – Institutul național pentru studiul totalitarismului, Monitorul Oficial – Editură și tipografie, București, 2014, pp. 188 – 217.

62. ILIE, ANCUȚA MARIA, „Zonele de intrare și trecere în spațiul sacru al bisericii. Teme iconografice”, în: *Transilvania*, nr. 4 (2019), pp. 56 – 69.
63. IONIȚĂ, ADRIAN - KELEMEN, BEATRICE - SIMON, ALEXANDRU, „Între Negru Vodă și Prințul Negru al Țării Românești: mormântul 10 din biserica Sfântul Nicolae Domnesc de la Curtea de Argeș”, în: *Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” – Iași*, an LI (2014), nr. 51, pp. 1 – 44.
64. IORGA, NICOLAE, „Icoane le de la Museul Sinaii”, în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, an XXIV (1931), fascicolul 68 (aprilie – iunie), pp. 61 – 65.
65. IORGA, NICOLAE, „Palatul de la Filipeștii de Târg”, în: *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, an VIII (1915), fascicol 29, pp. 1 – 4.
66. IORGA, NICOLAE, *Bizanț după Bizanț*, Ed. Enciclopedică română, București, 1972.
67. IORGA, NICOLAE, *Despre Cantacuzini. Studii istorice basate în parte pe documentele inedite din arhiva d-lui G. Gr. Cantacuzino*, Institutul de arte grafice și editură „Minerva”, București, 1902.
68. IORGA, NICOLAE, *Domni români după portrete și fresce contemporane*, col. „Comisiunea Monumentelor Istorice”, Krafft & Drotleff Editura și Tipar pentru arte grafice, Sibiu, 1930.
69. IORGA, NICOLAE, *Inscripții din bisericile României adunate, adnotate și publicate*, vol. I, Institutul de Arte Grafice și Editură „Minerva”, București, 1905.
70. IORGA, NICOLAE, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. 16, Ed. Socec & Comp., București, 1907.
71. KORDIS, GEORGIOS, *Ritmul în pictura bizantină*, traducere Mihai Coman, Ed. Bizantină, București, 2008.

72. LAZAREV, VICTOR, *Istoria picturii bizantine*, vol. III, traducere Florin Chirițescu, Ed. Meridiane, București, 1980.
73. LAZAREV, VIKTOR N., *Teofan Grecul și școala sa*, traducere Vasile Florea, Ed. Meridiane, București, 1974.
74. LAZĂR, MARIANA, „Palatul domnesc de la Cotroceni – reședință princiară (secolele XVII – XIX)” în: *Acta Terrae Fogarasiensis*, nr. 8 (2019), pp. 97 – 112.
75. LAZĂR, MARIANA, *Sub semnul vulturului bicefal. Cantacuzinii veacului al XVII-lea*, Muzeul Național Cotroceni, București, 2016.
76. LĂZĂRESCU, EMIL, „Nicodim de la Tismana și rolul său în cultura veche românească I (până în 1385)”, în: *Romanoslavica*, nr. 11 (1965), pp. 237 - 285.
77. LECCA, OCTAV GEORGE, *Familiile boerești române. Istorice și genealogie (după izvoare autentice)*, Institutul de arte grafice și editură „Minerva”, București, 1899.
78. MANDREA, GEORGHE, *Biserica din Fundenii Doamnei*, Tipografia „Ziarul Cronica” – Toma Basilescu, București, 1904.
79. MANGO, CYRIL, „Byzantium’s Role in World History”, in: Elizabeth Jeffreys, John Haldon and Robin Cormack (eds.), *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Oxford University Press, Oxford – New York, 2008.
80. MATEI, RODICA (coord.), *Ghidul galeriei de artă medievală românească*, Friends of the National Museum of art of Romania, București, 2002.

81. MATEȘ, ȘTEFAN, „Din relațiile noastre cu Rusia: frații David și Teodor Corbea din Brașov în slujba poporului român ca luptători contra unirii cu Roma, ca diplomați și scriitori”, în: *Mitropolia Ardealului*, an V (1960), nr. 11 – 12, pp. 836 – 862.
82. MERTICARIU, VASILE, „Renașterea picturii paleologe și influențele ei asupra teritoriului românesc”, în: *Învățătura despre Sfintele Icoane reflectată în teologia ortodoxă românească. Studii și articole*, vol. II, Basilica, București, 2017, pp. 232 – 248.
83. METEȘ, ȘTEFAN, „Zugravii bisericilor române”, în: *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice pentru Transilvania (1928 – 1929)*, Cluj-Napoca, 1929.
84. MICLE, VENIAMIN, *Bolnița Bistriței. Mănăstire isihastă – secolul al XIV lea*, Ed. Sfintei Mănăstiri Bistrița, 2012.
85. MOHANU, DAN, *Arheologia picturii murale de la Biserica Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș*, Ed. A.R.A – Arhitectură, Restaurare, Arheologie, Curtea de Argeș, 2011.
86. MOISESCU, GHEORGHE I., „Mănăstirea Sinaia”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, an LXXII (1954), nr. 2 – 3, pp. 313 – 322.
87. MUNTEAN, VASILE, „Sfântul Nicodim de la Tismana în lumina noilor cercetări (la cca 700 de ani de la naștere)”, în: *Altarul Banatului*, , an XXXII (2021), nr. 1 – 3, pp. 5 – 29.
88. MUNTEANU, VASILE, „Pictura religioasă bizantină în epoca Paleologilor”, în: *Icoane, iconari și școli de pictură bisericească din Țara Românească (studii și articole)*, Basilica, București, 2021.
89. MURARIU, ELENA, „Biserica Fundenii Doamnei: etapele intervențiilor asupra picturii murale”, în: *Caietele restaurării. Humos. 2012*, Ed. ACS, București, 2012, pp. 46 – 53.
90. MUSICESCU, ANA MARIA - IONESCU, GRIGORE, *Biserica domnească din Curtea de Argeș*, Ed. Meridiane, București, 1976.

91. MUSICESCU, MARIA ANA și IONESCU, GRIGORE, *Biserica domnească din Curtea de Argeș*, Ed. Meridiane, București, 1967.
92. NASTASI, IRINA, „Edificii cu mozaic în Dobrogea Romană și Romano-Bizantină”, în: *Buletinul cercetărilor științifice studențești*, nr. 14 (2008), pp. 13 – 30.
93. NEGRĂU, ELISABETA –COJOCARU, CRISTINA, *Sfântul Cuvios Pafnutie – Pârvu Zugravul. Tradiție și modernitate în arta brâncovenească*, Ed. Cuvântul Vieții, București, 2017.
94. NEGRĂU, ELISABETA, „Ipoteze privind ucenicia zugravului Constantinos”, în: *In Honorem Acad. Răzvan Theodorescu*, volum îngrijit de Dana Jenei, Ed. Oscar Print, București, 2021, pp. 259 – 268.
95. NESTERUK, ALEXEI V., „The Cosmos of the World and the Cosmos of the Church: St. Maximus the Confessor, Modern Cosmology, and the Sense of Universe”, in: Maksim Vasiljević (ed.), *Knowing the Purpose of Creation through the Resurrection: Precedings of the Symposium on St. Maximus the Confessor. Belgrade, October 18-21, 2012*, Sebastian Press & Faculty of Orthodox Teology – Univerity of Belgrade, Alhambra CA – Belgrade, 2013.
96. NICOLAE, STOICESCU, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România. Țara Românească (Muntenia, Oltenia și Dobrogea)*, vol. I. A – L, Ed. Mitropoliei Olteniei, Craiova, 1970.
97. NICOLESCU, CORINA, „Arta în Țara Românească în secolele XIII – XIV”, în George Oprescu (coord.), *Scurtă istorie a artelor plastice în R.P.R.*, vol. I (Arta românească în epoca feudală), Ed. Academiei R.P.R., București, 1957.
98. NICOLESCU, CORINA, „Arta în Țara Românească în secolele XV - XVI”, în George Oprescu (coord.), *Scurtă istorie a artelor plastice în R.P.R.*, vol. I (Arta românească în epoca feudală), Ed. Academiei R.P.R., București, 1957.

99. NOROCEL, EPIFANIE, „Sfântul Eftimie, ultimul patriarh de Târnovo și legăturile lui cu Biserica românească”, în *Biserica Ortodoxă Română*, an LXXXIV (1966), nr. 5 – 6, pp. 552 – 573.
100. OBOLENSKY, DIMITRI, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500 – 1453*, Praeger Publishers, New York – Washington D.C., 1971.
101. PALADE, MIHAELA, „Arta eclesială – icoană a universului”, în: *Revista Teologică*, serie nouă, an XIV (2004), nr. 1, pp. 97 – 111.
102. PANAIT, PANAIT P., „Biserica Fundeniei Doamnei – Un strălucit monument al epocii brâncovenești”, în: *Muzeul Municipiului București: Materiale de istorie și muzeografie*, nr. XVII (2003), pp. 353 – 364.
103. PAPACOSTEA, VICTOR, „Originile învățământului superior în Țara Românească”, în: *Studii*, an XIV (1961), nr. 5, pp. 1139 – 1167.
104. PARANI, MARIA G., *Reconstructing the Reality of Images. Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th – 15th Centuries)*, Brill, Leiden – Boston, 2003.
105. PASCU, ȘTEFAN - CONSTANTINESCU, NICOLAE - ȘTEFĂNESCU, ȘTEFAN, „Cucerirea independenței Țării Românești și a Moldovei”, în: Răzvan Teodorescu și Victor Spinei (coord.), *Istoria românilor*, vol. III (Genezele românești), Academia Română – Secția de științe istorice și arheologice, Ed. Enciclopedică, București, 2010, pp. 620 – 637.
106. PĂCURARIU, MIRCEA, „Mănăstirile ortodoxe în secolele XIV – XVIII și rolul lor în apărarea Ortodoxiei. Țara Românească și Moldova”, în: *Monahismul ortodox românesc. Istorie, contribuții și repertoriizare*, vol. I, Ed. Basilica, București, 2014, pp. 383 - 480.

107. PĂCURARIU, MIRCEA, *Cultura teologică românească. Scurtă prezentare istorică*, Ed. Basilica, București, 2011.
108. PĂUNESCU, CLEMENT, *Istorie și taină la Mănăstirea Aninoasa*, Ed. Arhiepiscopiei Argeșului și Muscelului, Curtea de Argeș, 2013.
109. PÂRVU PÂRVESCU MUTU. *Spiritualitate, Istorie și Artă Ortodoxă*, Mănăstirea Aninoasa, Ed. Arhiepiscopiei Argeșului și Muscelului, 2015.
110. PECICAN, OVIDIU, *Români – Stigmat etnic, patrii imagine. O căutare istorică*, Ed. Humanitas, București, 2022.
111. PETRACHE, ANDREI - POPESCU, VALERIU - PÂSLARU, IUSTIN, *Biserica Sfântului Ierarh Nicolae din Florești – trei secole de existență*. Ed. Episcopiei Giurgiului, Giurgiu, 2014.
112. PIPPIDI, ANDREI, „Putere și cultură în epoca lui Brâncoveanu”, în: Ioan Moldoveanu și Ion Țârlescu (coord.), *Constantin Brâncoveanu (1688 – 1714). Studii și cercetări academice*, Ed. Trinitas, București, 2015, pp. 327 – 338.
113. PLĂMĂDEALĂ, ANTONIE, *Dascăli de cuget și simțire românească*, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1981.
114. POPA, CORINA - IANCOVESCU, ANCA, *Mănăstirea Hurezi*, Ed. Simetria, București, 2009.
115. POPA, CORINA - IANCOVESCU, IOANA - NEGRĂU, ELISABETA - BEDROS, VLAD, *Repertoriul picturilor murale brâncovenești. Județul Vâlcea*, vol. I. 1 - 2, Ed. Universității Naționale de Artă, București, 2008.

116. POPA, CORINA ȘI NĂSTASE, DUMITRU, *Biserica Fundenii Doamnei*, Ed. Meridiane, București, 1969.
117. POPA, CORINA, „Autorul picturii din biserica Adormirii Maicii Domnului, Râmnicu Sărat (1691 – 1697), în: *Studii și Cercetări de Istoria Artei – Artă Plastică*, an XLVI (2012 SN), nr. 2, pp. 75 – 82.
118. POPA, CORINA, „La peinture murale de l’ église du monastère Berca (le nartex)”, în: *Revue Roumaine d’ Histoire de l’ Art*, serie B – A, an XLIII (2006), pp. 19 – 27.
119. POPESCU, EUGEN GH., „Icoanele catapetesmei de la biserica mănăstirii Cotroceni, opera zugravului Pârveu Mutu”, în: *Icoane, iconari și școli de pictură bisericească din Țara Românească (studii și articole)*, Basilica, București, 2021, pp. 469 – 490.
120. POTRA, GEORGE, *Documente privitoare la istoria orașului București (1634 – 1800)*, Ed. Academiei RSR, București, 1982.
121. RĂDULESCU, MARIA – VENERA, „Mănăstirea Negru Vodă din Câmpulung Muscel. Construcții brâncovenești și un jilț arhieresc”, în: *Revista monumentelor istorice*, an LXXIX (2010), nr. 1 – 2, pp. 70 – 77.
122. RĂDULESCU, RODICA, „Un exemplar necunoscut al Genealogiei Cantacuzinilor descoperit la Călărași”, în: *Cultură și civilizație la Dunărea de Jos*, nr. 1 (1985), pp. 243 – 249.
123. REZACHEVICI, CONSTANTIN, „Contribuție la istoria Cantacuzinilor: Testamentul inedit al postelnicului Constantin Cantacuzino”, în: Mihail Dim. Sturdza (coord.), *Familii boierești din Moldova și Țara Românească. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, vol. III (Familia Cantacuzino), Ed. Simetria, București, 2014, pp. 89 – 103.
124. REZACHEVICI, CONSTANTIN, „Viața politică în primele trei decenii ale secolului al XVII. Epoca lui Radu Șerban, a Movileștilor și a lui Gabriel Bethlen”, în: Virgil Câdea,

- Constantin Rezachevici, Nicolae Endroiu (coord.), *Istoria românilor*, vol. V (O epocă de înnoiri în spirit european 1601 – 1711 / 1716), Academia Română – Secția de Științe istorice și arheologice, Ed. Enciclopedică, București, 2012.
- 125.ROCCANELLO, DARIO, *Rugăciunea lui Iisus în Scrierile Starețului Vasile de la Poiana Mărului*, traducere Maria Cornelia Oros și Ioan I. Ică Jr., Ed. Deisis, Sibiu, 1996.
- 126.SCHÖNBORN, CHRISTOPH von, *Icoana lui Hristos*, traducere pr. Vasile Răducă, Ed. Anastasia, București, 1996.
- 127.SINIGALIA, TEREZA, „Arta în Țara Românească”, în: Virgil Câdea, Constantin Rezachevici, Nicolae Endroiu (coord.), *Istoria Românilor*, vol. V (O epocă de înnoiri în spirit european 1601 – 1711/ 1716), Ed. Enciclopedică, București, 2012.
- 128.SINIGALIA, TEREZA, „Pridvoare cu clopotniță în arhitectura Țării Românești din secolul al XVII-lea”, în: *Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice*, serie noua, ani XII – XVI (2001 – 2005), nr. 1, pp. 108 – 109.
- 129.SINIGALIA, TEREZA, *Repertoriul arhitecturii din Țara Românească (1600 – 1680)*, vol. I, Ed. Vremea XXI, București, 2005.
- 130.STANCIU, IONUȚ, „Aspecte din istoria culturală și artistică a orașelor Târgoviște și București (secolele XV – XVII)”, în: *Argesis. Studii și comunicări, Seria Istorie*, tom XVIII (2009), pp. 151 – 159.
- 131.STĂNILOAE, DUMITRU, „Viața și scrierile Sfântului Grigorie Sinaitul”, în: *Filocalia românească*, vol. VII, Humanitas, București, 1999, pp.79 – 96.
- 132.STĂNILOAE, DUMITRU, *Chipul evanghelic al lui Iisus Hristos*, Ed. Centrului mitropolitan, Sibiu, 1991.

133. STĂNILOAE, DUMITRU, *Teologia dogmatică ortodoxă*, vol. III, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1997.
134. STOICESCU, NICOLAE, „Cum se zugrăveau bisericile în secolul al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea”, în: *Mitropolia Olteniei*, an XIX (1967), nr. 5 – 6, pp. 408 – 429.
135. STOICESCU, NICOLAE, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Secolele XIV – XVII*, Ed. Enciclopedică Română, București, 1971.
136. STURDZA, MIHAIL DIM. (coord.), *Familii boierești din Moldova și Țara Românească. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, vol. III (Familia Cantacuzino), Ed. Simetria, București, 2014.
137. ȘTEFĂNESCU, ARISTIDE - LAZĂR, MARIA - CANTACUZINO, GHEORGHE, „Cantacuzinii și Cotrocenii”, în *Muzeul Național*, nr. 24 (2012), pp. 73 – 82.
138. ȘTEFĂNESCU, ARISTIDE și LAZĂR, MARIANA, *Mănăstirea Cotroceni*, Muzeul Național Cotroceni, București, 2004.
139. ȘTEFĂNESCU, I.D., *Iconografia artei bizantine și a picturii feudale românești*, Ed. Meridiane, București, 1973.
140. TANAȘOCA, NICOLAE ȘERBAN, *Bizanțul și românii*, Editura Fundației „Pro”, București, 2003.
141. TATAI – BALTĂ, CORNEL și TATAY, ANCA ELISABETA, „Reprezentarea Duminicii tuturor sfinților în icoana pe lemn, xilogravura de carte și icoana pe sticlă românească”, în: *Transilvania*, nr. 5 – 6 (2014), pp. 126 – 133.
142. THEODORESCU, RĂZVAN, „Goûts et attitudes baroques chez les Roumains au XVII-e siècle” și „Synchronismes européennes et disparités locales: le baroque roumain aux XVII-

- e – XVIII-e siècles”, în: *Roumains et Balkaniques dans la civilisation sud-est européenne*, Ed. Enciclopedică, București, 1999, pp. 328 – 338 și 368 – 376.
143. THEODORESCU, RĂZVAN, „O epocă de statornicie culturală: Țara Românească la 1400”, în: Ion Pătroi (coord.), *Marele Mircea Voievod*, Ed. Academiei Republicii Socialiste România, București, 1987, pp. 457 – 468.
144. THEODORESCU, RĂZVAN, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X -XIV)*, Ed. Academiei R.S.R., București, 1974.
145. TIȚA – MIRCEA, CLAUDIA, „Postfață – Despre longevitatea omului bizantin și eroziunea simțului istoric”, în: Guglielmo Cavallo (coord.), *Omul bizantin*, traducere Ion Mircea, col. „Plural”, Polirom, Iași, 2000.
146. TODIREANU, ANCA BEATRICE (coord.), *Civilizația Epocii Brâncovenești*, Academia Română: Institutul național pentru studiul totalitarismului, Monitorul Oficial – Editură și tipografie, București, 2014.
147. TONIOLO, ERMANNIO M., *Acatistul Maicii Domnului explicat. Imnul și structurile lui mistagogice*, traducere diac. Ioan I. Ică Jr., Ed. Deisis, Sibiu, 2009.
148. TRIANTAFYLLOPOULOS, DEMETRIOS, „Pictura bisericească și isihasmul. Dilema între înnoirea în Hristos și renașterile umaniste în perioada otomană. Renașterea iconografiei bizantine în arta post-bizantină și neogreacă”, în: *Învățătura despre Sfintele Icoane reflectată în teologia ortodoxă românească*, vol. II, Ed. Basilica, București, 20017, pp. 359 – 384.
149. TSITOURIDOU, ANNA, *Ho zographikos diakosmos tou Hagiou Nicolaou Orphanou ste Thessalonike: symbole ste melete tes Palailogeias zographikes kata ton promo 14o aiona*, coll. „Byzantina Mnemeia”, vol. 6, Kentru Byzantinon Ereunon, Tesalonic, 1986.

150. TZIGARA – SAMURCAȘ, ALEXANDRU - BALȘ, GHEORGHE - GHICA – BUDEȘTI, NICOLAE, *Biserica din Filipeștii de Pădure*, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, București, 1908.
151. UDREA, FLORENTINA, „Pictura murală exterioară a bisericilor din Țara Românească”, în: Florentina Udrea și Aurelia Duțu, *Biserici cu pictură murală din Oltenia* (sec. XVIII – XIX), Institutul de Memorie Culturală – CIMEC, București, 2010.
152. VAIDA, GAMALIIL, *Mănăstirea Cozia, vestita ctitorie a lui Mircea Voievod cel Mare: 600 de ani de existență*, Ed. Episcopiei Râmnicului și Argeșului, 1986.
153. VASILESCU, LĂUDAT, „Biserica *Banu* din orașul Buzău”, în *Glasul Bisericii*, an XXVII (1968), nr. 11, pp. 1070 – 1075.
154. VASILIU, ANCA, „Convenție și libertate în iconografia picturii murale brâncovenești”, în: *Icoane, iconari și școli de pictură bisericească din Țara Românească*, (studii și articole), Ed. Basilica, București, 2021, pp. 515 – 526.
155. VASILIU, ȘTEFAN VLĂDUȚ, „Icoane vechi mai importante din Muzeul Mănăstirii Sinaia”, în: *Icoane, iconari și școli de pictură bisericească din Țara Românească* (studii și articole), Basilica, București, 2021, pp. 491 – 514.
156. VASILIU, ȘTEFAN VLĂDUȚ, „Pictura bisericească din Muntenia și Oltenia în secolele al XIV-lea și al XV-lea”, în: *Învățătura despre Sfintele Icoane reflectată în teologia ortodoxă românească*, vol. III (Studii și articole), Ed. Basilica, București, 2017, pp. 157 – 177.
157. VASILIU, ȘTEFAN VLĂDUȚ, „Sinoadele în cultul și iconografia Bisericii Ortodoxe”, în: *Învățătura despre sfintele icoane reflectată în teologia românească*, vol. III (Studii și articole), Ed. Basilica, București, 2017, pp. 207 – 220.

158. VATĂMANU, NICOLAE, „Icoana de hram a paraclisului de la Spitalul Colțea, operă a lui Pârvu Mutu”, în: *Icoane, iconari și școli de pictură bisericească din Țara Românească (studii și articole)*, Basilica, București, 2021, pp. 405 – 411.
159. VĂETIȘI, ATANASIA, „Portretistica votivă a lui Neagoe Basarab”, în: *Glasul Bisericii*, an LXXI (2012), nr. 7 – 12, pp. 325 – 358.
160. VATĂMANU, NICOLAE, „Icoana de hram a paraclisului de la Spitalul Colțea, operă a lui Pârvu Mutu”, în: *Icoane, iconari și școli de pictură bisericească din Țara Românească (studii și articole)*, Basilica, București, 2021, pp. 405 – 411.
161. VERGATTI, RADU ȘTEFAN, „Constantin Cantacuzino Stolnicul”, în Mihail Dim. Sturdza (coord.), *Familii boierești din Moldova și Țara Românească. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, vol. III (Familia Cantacuzino), Ed. Simetria, București, 2014, pp. 140 – 151.
162. VERGATTI, RADU ȘTEFAN, „Din relațiile domnului Constantin Vodă Brâncoveanu cu țarul Pentru I Cel Mare”, în: *Argesis. Studii și comunicări, Seria Istorie*, tom XXIII (2014), pp. 89 – 106.
163. VERGATTI, RADU ȘTEFAN, „Mihai Viteazul și Andronic Cantacuzino”; în: *Argesis: Studii și comunicări. Seria istorie*, tom XXII (2013), pp. 79 – 87.
164. VERGATTI, RADU ȘTEFAN, „Neagoe Basarab – om al Bisericii, cărturar și domn”, în: *Glasul Bisericii*, an LXXI (2012), nr. 7 – 12, pp. 240, pp. 239 – 250.
165. VERGATTI, RADU ȘTEFAN, „Stolnicul Constantin Cantacuzino, boier – cărturar”, în: *Argesis. Studii și Comunicări, seria Istorie*, tom XX (2011), pp. 111 – 118.
166. VINCENT, H. & ABEL, F. M., *Bethléem. Le Sanctuaire de la Nativité*, , Libraire Victor Lecoffre – J. Gabalda, Paris, 1914.

167. VOINESCU, TEODORA, „Arta românească în Țara Românească în secolele XVII – XVIII”, în: George Oprescu (coord.), *Scurtă istorie a artelor plastice în Republica Populară Română, vol. I: Arta românească în epoca feudală*, Ed. Academiei Republicii Populare Române, București, 1957.
168. VOINESCU, TEODORA, „Arta românească în Țara Românească în secolele XVII – XVIII”, în: George Oprescu (coord.), *Scurtă istorie a artelor plastice în Republica Populară Română, vol. I: Arta românească în epoca feudală*, Ed. Academiei Republicii Populare Române, București, 1957.
169. VOINESCU, TEODORA, „Zugravul Pârvu Mutu și școala sa”, în: *Studii și Cercetări de Istoria Artei*, nr. 3 – 4, tom II (1955), pp. 134 -141.
170. VOINESCU, TEODORA, *Pârvu Mutu Zugravu*, Ed. Meridiane, București, 1968.
171. ZAGORITZ, ALEXANDRU, „Biserica și casa din Mărgineni”, în: *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, an XIX (1926), fasc. 49 (iulie – septembrie), pp. 109 – 112.
172. ZAMFIRESCU, DAN, „Neagoe Basarab și condiția culturii românești în epoca renașterii”, în: *Sfântul Voievod Neagoe Basarab – ctitor de biserici și cultură românească*, Ed. Cuvântul Vieții, București, 2012.
173. ZAMFIRESCU, DAN, *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său, Theodosie. Probleme controversate*, col. „Universitas”, Ed. Minerva, București, 1973.

Surse on-line

<https://3dvirtual.ro/turvirtual/BisericaStalpu/turvirtual.html>. Sait accesat pe data de 23. 05. 2024.

<https://arenacad.websharecloud.com/?v=pv&t=p:default,c:panoramaview,h:f,m:t,pr:f&pv=pv1&pv1=vt:p,u:ff0df837-23c8-43f6-8c20->

[47ef018c8e4f,cf:65.00,dh:f,st:f,p:6.21569,t:0.28218&p=p:digitizare-schit-lespezi-comarnic](https://arenacad.websharecloud.com/?v=pv&t=p:default,c:panoramaview,h:f,m:t,pr:f&pv=pv1&pv1=vt:p,u:0a4c97e3-dc48-43dc-bcdd-20af2f0f7d25,cf:65.00,dh:f,st:f,p:6.21569,t:0.28218&p=p:digitizare-schit-lespezi-comarnic). Sait
accesat pe 10. 05. 2024.

<https://arenacad.websharecloud.com/?v=pv&t=p:default,c:panoramaview,h:f,m:t,pr:f&pv=pv1&pv1=vt:p,u:0a4c97e3-dc48-43dc-bcdd-20af2f0f7d25,cf:65.00,dh:f,st:f,p:0.36579,t:0.26287&p=p:digitizare-biserica-magureni> . Sait
consultat pe 21.05.2024.